

ідеалу. Вона вливає в душу людини живильні сили, надії, спокій, рівновагу. А спільна молитва в храмі Божому ще й об'єднує духовно людей, сприяє душевному очищенню. Стосовно школи молитва могла б стати благословенним джерелом для навчання учня і праш' учителя, упевнила б взаєморозуміння між ними.

Безсумнівно, що цілком сприйнятливою і обґрунтованою є думка про доцільність присутності дітей разом з батьками на церковних обрядах хрещення, вінчання, похоронів і взагалі усіх ритуалах, адже спільна участь у цих відправах упевнювала б зв'язок різних родинних генерацій у справі дотримання засад християнського смирення і добропорядку. Головне, щоб тут було істинне звернення до церкви, а не формальне ставлення до церковної обрядності. І слід зважити ще один засадничий нюанс: прилучати дітей до моральних чеснот, до самої Віри не можна поза релігійними обрядами з належною атрибутикою і символікою, бо вони особливо додають якоїсь неповторної урочистості. Віра у Вищий Авторитет, у Христа та його кришталеву правду згуртовує людей, зближує їх духовно і взагалі є стимулом для роздумів юні про своє ставлення до себе, до інших та життєвих проблем загалом. Утвердження в дитячих душах вищих християнських істин має найтісніше пов'язуватись з ідеєю Всевишнього Творця як символу загального добра, любові і правди.

Особливу увагу в процесі виховання у душі християнських моральних чеснот треба звернути на особистість самого вихователя. Його виховні бесіди, поради матимуть лиш тоді позитивний резонанс і належно сприйматимуться та уподобуватимуться, коли він сам своїми практичними ділами і вчинками буде взірцем. Діти дуже чутливі на розбіжності між словами і ділами будь-кого, не говорячи вже про учителя та церковнослужителя.

Важливим засобом творення духовно чистого життя є усвідомлення реальності безсмертя людської душі, наявності потойбічного світу і неухильна певна віра в Бога, який милосердний за чинення добра і суворий до проявів зла. Потрібно постійно плекати віру дітей в ідеали, привчати до реалізації християнського розуміння любові у стосунках з людьми, до прагнення зрозуміти інших людей, допомогти їм, зіграти їх почуттями ширості, милосердя, доброти. Ще незабутній Іван Огієнко вказував: "Віра потрібна на кожному нашому кроці, вона найперший двигун нашого життя. Сильна Віра в Господню допомогу, сполучена з такою ж міцною волею, завжди буде творить і в наших земних ділах, і без Віри нема поступу в нашій християнській культурі".¹

Допомогти в утвердженні християнської моралі можуть і духовна музика та духовні пісні, зокрема різдвяні. Вони пробуджують душу людей, возвеличують їхні почуття і повертають їхні серця до Бога.

Отже, виховання молодого покоління на основі принципів християнської моралі та позитивних людських чеснот є одним із головних завдань утвердження духовності в нашій державі. І дуже

важливо, щоб діти і молодь ставали свідомо на шлях істини та набували належної духовної сили, наснаги і широкі людяності.

¹ Віра й культура. Вінніпег, 1959. — Число 2(74), — С.14.

О.Нестуля
(Полтава)

Головні чинники стану збереження церковної старовини в Україні (1917-1941 рр.)

Пам'ятки церковної старовини мають величезний потенціал в морально-етичному та естетичному вихованні широкого загалу. В них знайшли втілення багатомістові культурні традиції українського народу, інших народів, що проживали на території України. Їх актуалізація неможлива без знання вже апробованих форм і методів відповідної роботи.

Дослідження пам'яткоохоронних процесів в Україні в 1917-1941 рр. дає підстави зробити ряд попередніх висновків про основні етапи та чинники охорони пам'яток церковної старовини в цей період.

Державна система догляду за пам'ятками церковної старовини та історико-культурною спадщиною загалом була започаткована в Україні за доби Центральної Ради утворенням восени 1917р. в структурі Генерального секретарства народної освіти відділу охорони пам'яток і музеїв. Він розробив перспективні програми реєстрації, дослідження та збереження культурних пам'яток, згуртував навколо них громадські об'єднання, провідних діячів науки і культури України. Незважаючи на негативне ставлення до релігії і церкви з боку лідерів Центральної Ради, культові пам'ятки були виведені з-під впливу політичних та ідеологічних чинників.

В Українській державі Павла Скоропадського зацікавлена участь органів влади і управління у вирішенні проблем охорони культурних пам'яток визначалась курсом гетьмана на українізацію церкви та залучення її до державотворчих процесів. Вона виявилась у збільшенні Державних асигнувань на охорону й дослідження культурних пам'яток, підтримці Радою Міністрів та особисто гетьманом ряду ініціатив пам'яткоохоронців, нарешті — у створенні в структурі Міністерства і сповідань відділу охорони пам'яток церковної старовини.

За директорії УНР на порядок денний було поставлено питання про створення спеціальних державних органів охорони пам'яток не лише православної церкви, а й інших конфесій та віросповідань. Відповідні заходи вживались Міністерством культів, отримали підтримку з боку членів Директорії. Це дає підстави оцінити добу Директорії УНР як окремий етап процесу охорони культурних пам'яток ^в Україні.

В радянській Україні він пройшов в своєму розвитку декілька етапів:

Перший—роки громадянської війни (1919-1920), коли в Україні діяли державні пам'яткоохоронні органи, які, опікуючись культовими пам'ятками, зуміли послабити вплив на їх долю богоборчих декретів радянської влади.

Другий — початок 20-х років (приблизно до середини 1923р.). Проведені тоді антирелігійні кампанії збіглися у часі з занепадом системи державних пам'яткоохоронних органів, що призвело до значного погіршення стану охорони культових пам'яток.

Третій — середина 20-х років, коли на хвилі розгортання політики "українізації" були відроджені державні органи охорони пам'яток, радянська влада лібералізувала свою антирелігійну політику. Це дозволило пам'яткоохоронцям реалізувати масштабні проекти реєстрації та дослідження культових пам'яток, створити механізм догляду за ними. Найвизначніші монастирські комплекси увійшли до системи державних історико-культурних заповідників.

Четвертий — роки "великого перелому", за якого пам'яткоохоронці, зрештою, були змушені підпорядкувати свою діяльність визначеним правлячою більшовицькою партією завданням атеїзації суспільства.

П'ятий (середина 30-х — початок 40-х) характеризується руйнацією системи охорони культових пам'яток та їх масовою загибеллю.

Головним чинником, що визначав характер функціонування культових пам'яток, була держава і її політика щодо релігії та історико-культурної спадщини в цілому. Найбільші досягнення пам'яткоохоронців були за умов зацікавленої (Українська держава) чи, в цілому, конструктивної (середина 20-х років) участі держави у вирішенні проблем охорони культових пам'яток. Навпаки, спровоковані радянською державою на початку та в кінці 20-х років масові атеїстичні кампанії, що проходили на тлі поширення в цей час нігілістичного ставлення владних структур до набутків минулих поколінь, призвели до значного погіршення стану охорони пам'яток церковної старовини.

Основну роль в організації охорони культових пам'яток відігравали державні пам'яткоохоронні органи. Саме з їх діяльністю пов'язані основні здобутки в охороні пам'яток церковної старовини за доби Центральної Ради, Української держави. В 1919р., вже за радянської влади, вагомих результатів досягли Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва й старовини та його місцеві органи, а в середині 20-х років — головна та крайові інспектури охорони пам'яток.

Громадські культурологічні організації — Центральний у Києві та місцеві пам'яткоохоронні комітети у Полтаві й Чернігові, товариства у Вінниці, Катеринославі, Умані, Харкові стали ініціаторами важливих заходів, спрямованих на збереження пам'яток церковної старовини, в роки революції та громадянської війни. В 20-ті роки немало пам'яток вдалося зберегти завдяки активній

озіції наукових товариств, краєзнавчих осередків. На зламі 19-х — 30-х років протистояти поширенню нігілістичного ставлення до культових пам'яток намагався Український комітет охорони пам'яток культури. Працюючи під загальним керівництвом державних пам'яткоохоронних органів, громадські об'єднання водночас реально впливали на спрямованість їх програм та діяльність, сприяли підвищенню їх ефективності.

Музеї України, стрімке зростання яких в роки революції та громадянської війни було наслідком діяльності пам'яткоохоронних товариств та державних органів, з початку 20-х років стали найважливішими осередками організації догляду за пам'ятками. В них концентрувались пам'ятки, вилучені з культових будов у ході антирелігійних кампаній. До початку 30-х років співробітники музеїв відігравали провідну роль в реєстрації та дослідженні культових пам'яток, постійно контролювали їх стан, нерідко ініціювали пам'яткоохоронні заходи місцевих та центральних органів влади. Вчинений радянською державою в середині 30-х років погром музейних установ України став однією з причин занепаду системи охорони пам'яток церковної старовини.

Провідні діячі науки і культури України, обгрунтувавши взаємозв'язок завдань культурного й державного відродження українського народу та збереження його історико-культурної спадщини, виступили ініціаторами створення громадських пам'яткоохоронних об'єднань та відповідних державних органів. Їх швидке становлення в роки революції та громадянської війни, відродження в середині 20-х років відбулося саме завдяки зусиллям представників інтелектуальної та творчої еліти українського народу, які брали безпосередню участь у реалізації конкретних пам'яткоохоронних програм. Масові репресії проти української інтелігенції підірвали одне з найважливіших джерел функціонування пам'яткоохоронної системи.

Релігійні об'єднання та організації, які за українських національних урядів долучилися до активної пам'яткоохоронної діяльності, в перші роки існування в Україні радянської влади були усунуті від неї, однак релігійні общини продовжували доглядати за переважною більшістю культових пам'яток. Масове вилучення пам'яток з користування в середині 30-х років призвело до край тяжких втрат історико-культурного фонду.

Набутий в 1917-1941 рр. пам'яткоохоронцями досвід догляду за Культовими пам'ятками зберігає значення і сьогодні. Заслугує на актуалізацію апробована в 20-ті роки практика передачі культових пам'яток на утримання віруючих, так само, як і форми контролю за виконанням покладених на них обов'язків з боку державних органів та наукових установ. Актуальними виглядають започатковані в Українській державі форми співробітництва державних установ і відомств, громадських та церковних організацій при здійсненні

найважливіших пам'яткоохоронних проєктів. Не втратили свого значення форми організації реєстрації та дослідження, методи популяризації культових пам'яток, які використовувалися в перші пореволюційні десятиліття. На часі відродження церковно-археологічних товариств, вирішення піднятих відразу після повалення російського самодержавства проблем підготовки фахівців-пам'яткознавців, повернення пам'яток українського народу, вивезених з території України.

Все це надзвичайно складні завдання, розв'язання яких відповідає інтересам розвитку української культури, духовності й національної самосвідомості українського народу.

**С.Нестуля
(Полтава)**

Роль Археологічного комітету ВУАН у збереженні культових пам'яток України (початок 1920-хр.)

Початок 1920-х років був позначений активним пошуком організаційних форм пам'яткознавчої та пам'яткоохоронної роботи Всеукраїнської Академії наук (ВУАН). Так, у першій половині 1921р. робилися спроби покласти відповідні функції на створений при Академії наук Археологічний комітет. 3 липня 1921р. їх перебрала на себе Археологічна комісія. Об'єднавши у своєму складі провідних пам'яткознавців Києва, вона, на жаль, через брак коштів 2 січня 1922р. була розпущена спільним Зібранням ВУАН. Проте, вже в лютому того ж року при Академії постав Археологічний комітет у складі академіків Ф.Щміта (голова), М.Біляшівського (заступник), М.Василенка, а з осені 1922р. — О.Новицького. Досить скоро він набув значення не лише головного науково-дорадчого, а й організаційного центру ВУАН з питань дослідження та охорони пам'яток історії та культури.¹

Важливе місце в діяльності зазначених академічних центрів посіли проблеми дослідження та збереження культових пам'яток. Зокрема, вже на організаційних зборах Археологічного комітету першого складу, які відбулися 1 лютого 1921р., на пропозицію Г.Красицького "студіювання церковної археології" було віднесено до пріоритетних напрямків його роботи.² Учасники наступного засідання Комітету (5 лютого) запропонували Г.Красицькому підготувати програму дослідження та видання фотоматеріалів, зібраних ними у ризницях м.Києва. Тоді ж на пропозицію І.Моргілевського була створена комісія у складі Г.Красицького, Ф.Ернста, М.Макаренка, Ю.Михайліва, М.Пахаревського "для огляду Собору св.Софії з метою упорядкування внутрішньої оздобы Собору", яка згодом трансформувалась в академічну Софійську комісію.³

Спеціальне засідання Археологічного комітету (5 липня 1921р.) було присвячено питанням врятування експонатів музею Київської Духовної Академії, над якими після реевакуації з Росії нависла загроза загибелі. "Визначаючи стан музею Духовної Академії

небезпечним, — говориться в протоколі засідання, — Археологічний Комітет УАН постановив вдатися до Київської Духовної Академії для спільного обговорення питання про дальшу долю цього музею. Археологічний Комітет гадає, що задля збереження речей музею і наукового його використання:

1. Музей було би доцільно перевезти до будинку був.1-ої гімназії;
2. Відчинити ящики і переконатися в стані речей і вжити заходів про охорону речей, яким найбільш загрожує безпосередня небезпека;
3. Речі зробити доступними для їх студіювання;
4. Питання про керування музеєм розв'язати спільні збори представників Археологічного комітету і Духовної Академії.

Для переговорів з Духовною владою ухвалено обрати Комісію в складі академіків М.Ф.Біляшівського, М.П.Василенка і Ф.О.Шміта з правом кооптації".⁴

Обговорювались проблеми збереження музею і на першому засіданні Археологічної комісії 13 липня 1921р. На цьому ж таки засіданні йшла мова про охорону дзвіниці Києво-Печерської Лаври.

Секція мистецтв Комісії намітила до плану своєї роботи на 1921-22 рр. дослідження мозаїк храмів Києва, Софійського собору, церковного начиння. Вивчення та збереження пам'яток останньої групи ставила за мету музейна секція, пам'яток культової архітектури — архітектурно-монументальна. 26 жовтня 1921р. на пленумі Археологічної комісії відомий пам'яткознавець Д.Щербаківський виступив з доповіддю про першочергове завдання на ниві збереження пам'яток церковної старовини. Тоді ж пленум Комісії звернувся до органів влади на Чернігівщині з проханням забезпечити охорону церкви в с.Волокитині, яка вирізнялась поміж інших порцеляновим іконостасом фабрики Міклашевських. Наступний пленум (30 листопада 1921р.) рішуче виступив на захист Петропавлівської церкви на Куренівці у Києві, яку відділ комунального господарства міськвиконкому хотів було розібрати.⁵

Фахівцям добре відомо, яку принципову позицію в 1922р. займав щойно створений Археологічний комітет під час ініційованої радянською державою кампанії по вилученню церковних коштовностей. Завдяки їй вдалося врятувати від загибелі немало унікальних пам'яток історії та мистецтва культового призначення, повернути в Україну ті з них, які були вивезені до державного сховища Цінностей у Москві.⁶

В 1923р. відбулося 25 засідань Археологічного комітету. Значна частина з них була присвячена питанням охорони культових пам'яток. Зокрема, 25 січня 11 та 13 лютого, 9 березня, 24 квітня члени Комітету обговорювали проблеми збереження Софійського собору у Києві. До їх оперативного вирішення були залучені такі відомі фахівці, як О.Кобелев, І.Моргілевський, В.Осьмак, С.Прокоф'єв. Зрештою

Комітет домігся допомоги в ремонті визначної пам'ятки з боку Наркомату освіти та губвиконкому.

Тривалою була й боротьба Комітету за врахування місцевими органами влади та господарниками пам'яткоохоронних застережень щодо пам'яток Києво-Печерської Лаври. Їх основні умови обговорювались на засіданнях Комітету 17 лютого, 29 березня, 24 квітня, 4 та 9 травня, 30 червня, 3 липня 1923р. Саме завдяки наполегливості членів комітету Наркомат освіти України, а згодом і уряд республіки підтримали ідею створення на базі комплексу пам'яток Києво-Печерської Лаври державного історико-культурного заповідника. Уже в 1923р. Археологічний комітет розробив його концепцію та приступив до її реалізації.

Комітет став на захист також старовинної Покровської церкви у Полтаві, яка потерпала не стільки від свого віку чи природніх чинників, скільки від байдужості органів влади. Після втручання Комітету останні були змушені змінити свою позицію. З вересня 1923р. Комітет звернувся до Чернігівського губвиконкому з проханням виділити кошти на ремонт Юр'євої Божниці — пам'ятки ХІст. неподалік від м.Остер. Комітет заборонив руйнування старовинної церкви в с. Бистрівка Бердичівського повіту до з'ясування її культурно-історичної цінності. Він також вжив заходів до забезпечення умов охорони культових пам'яток в ході кампанії по ліквідації монастирів Чернігівщини.

В середині червня 1923р. члени Комітету підтримали пропозиції М.Макаренка щодо організації досліджень Спасо-Преображенського собору у Чернігові. А 23 жовтня того ж року вони обговорили звіт відомого ученого про проведені ним спільно з І.Моргілевським студії видатної пам'ятки культової архітектури та розроблений М.Макаренком план дослідів Успенської церкви Єлецького монастиря, П'ятницького та Ільїнського храмів.

Нарешті, виконуючи доручення Київського губвиконкому, в 1923р. Археологічний комітет розробив проекти його наказів з питань охорони історико-культурної спадщини. Першим передбачалась реєстрація на території губернії пам'яток, у тому числі культових приміщень, побудованих до 1850р. Виявлені в монастирях, церквах, костюлах, синагогах культові речі історико-мистецького значення мали передаватися до музеїв. Другим зазначалось, що використання взятих на облік культових пам'яток можливо лише за рекомендаціями Археологічного комітету.⁷

Діяльність Археологічного комітету по організації догляду за пам'ятками, в тому числі культовими, отримала належну оцінку з боку громадськості та Наркомату освіти України. В 1924р. Комітет був реорганізований у Всеукраїнський (ВУАК) головний науково-дорадчий орган Комісаріату з пам'яткознавства та охорони пам'яток історії і культури.

- 1 Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні. 1917-1990. — К., 1991. — С.64-66; Нестуля С. Археологічний комітет Всеукраїнської Академії наук: етапи становлення. - Полтава, 1997. - 88 с.
- 2 Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук (далі НА ІА НАН) України. Ф. Всеукраїнського Археологічного комітету (далі - ВУАК).- Спр.3 - Арк.4-5.
- 3 Там само. Арк.6.
- 4 Там само. - Арк 12-13.
- 5 Там само. - Арк. 32,54-56; -Спр.679. - Арк.39.
- 6 Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941 рр. 4.1 1917 р. - середина 20-х років. - К.,1995. - С.130-153.
- 7 ПАН України. - Ф.ВУАК. Спр.5. - Арк.1-31.

В.Очеретянко
(Хмельницький)

"СПРАВА ПАТРІАРХА ТИХОНА" В КОНТЕКСТІ ЗАХОДІВ ВИЩОГО ПОЛІТИЧНОГО І ДЕРЖАВНОГО КЕРІВНИЦТВА СРСР ПО ОБМЕЖЕННЮ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ СВОБОДИ ГРОМАДЯН В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 20-Х РР.

Ствердження радянської влади в першій половині 20-х рр. значною мірою супроводжувалось суттєвим обмеженням інтелектуальної свободи громадян, що здійснювалось у найрізноманітніших формах. Йшлося, перш за все, про жорсткі репресивні заходи щодо старої інтелігенції, вислання за межі країни кращих представників інтелектуальної еліти суспільства, введення політичної цензури в усіх сферах духовного життя. В контексті вищезначених заходів не останню роль відігравав рішучий наступ владних структур на релігію і церкву, чітко і послідовно спланований керівництвом РКП(б). Причому, якщо на словах або в оприлюднених документах широко декларувалось право на свободу віросповідань, релігійних об'єднань, то на практиці спостерігалася зовсім інша картина. Так, цілком слушні ідеї були закладені в Декреті РНК РСФРР від 23 січня 1918р. Не залишала сумніву і ст.13 Конституції Російської Федерації.

В аналогічному руслі були виконані й інші документи вищих органів державної влади та державного управління РСФРР. Наприклад, в Інструкції НКЮ Росії №512 від 25 серпня 1922р. говорилося, що "за духом радянського законодавства кожна група віруючих... може влаштувати власне життя.., аби при цьому не порушувався законний та громадський порядок". Зазначалося також, Що радянське законодавство і держава за будь-яких умов не втручається в питання церковної ієрархії, релігійних груп, надає їм в усіх справах внутрішньої організації повну самостійність "...аж до проголошення себе автономною, ні від кого незалежною церковною общиною"¹.

В іншому документі — "Інструкції Народних комісаріатів юстиції та внутрішніх справ" усім губвиконкомом з питань, пов'язаних з проведенням у життя Декрету РНК РСФРР про відокремлення церкви